

ЗАЛЕСНОВА О. В.

Київський національний лінгвістичний університет

ДЕЙКСИС ЯК КАТЕГОРІЯ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті йдеться про особливості дейксису як мовного механізму орієнтування комунікативного акту відносно ситуації, що склалася в процесі комунікації.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, комунікативний акт, комунікант, дейксис.

В статье идет речь об особенностях дейксиса как языкового механизма ориентирования коммуникативного акта относительно ситуации, которая складывается в процессе коммуникации.

Ключевые слова: речевая деятельность, коммуникативный акт, коммуникант, дейксис.

The article deals with the features of deixis as a linguistic mechanism of orientation of the communicative act on the situation that is developing in the communication process.

Key words: speech activity, communicative act, a communicant, deixis.

Сучасний етап розвитку мовознавства характеризується підвищеним інтересом до виявлення умов та способів функціонування мови з урахуванням характеристик мовця, адресата, ситуації та інших складових процесу комунікації, що й зумовлює **актуальність** даної наукової статті.

Мета статті полягає в аналізі мовних категорій з урахуванням їх комунікативно-прагматичної функції.

Предметом дослідження є функціонально-прагматична категорія дейксису.

Сучасні дослідники приділяють увагу проблемі спілкування між людьми, що являє собою основу більшості видів людської діяльності. Як відмічав О. О. Потебня, природа мови суспільна, що зумовлює комунікативність. Слово – це продукт не лише індивідуальної свідомості, воно втілене в соціальне життя, оскільки “суспільство передре початку мови” [1:114]. Комунікативний процес організує соціум і дозволяє людині жити та розвиватися в ньому, співвідносячи свою поведінку з поведінкою інших членів суспільства, а також поведінку інших з власною поведінкою. Таке співвідношення діяльностей в комунікації передбачає орієнтацію діяча в часі та просторі.

Визначення функції мови як засобу спілкування в усіх його різноманітних проявах дає підставу розглядати мову в її найважливішій функції, а саме у функції комунікації, в якій інтегровані всі якості мови.

Єдність змісту та форми мовних одиниць, яка слугує основою комунікативної лінгвістики, уявлення про комунікативну функцію мови,

визначення різноманітності якостей та властивостей мови в процесі комунікації, можуть дати позитивні результати не тільки в загальнотеоретичному, але й у конкретному плані – у дослідженні одиниць різних мовних рівнів [2:5].

Загальною особливістю комунікативно-прагматичного підходу до мовних явищ, який значною мірою розширив підхід функціональний, є вивчення мови як засобу спілкування, тобто мови під час її дії, в реальних процесах комунікації. Прагматичний підхід до аналізу мовних явищ висуває на перший план вивчення мовленнєвої динаміки, відправним моментом якої є її цілеспрямованість, яка передбачає успішне використання суб'єктом комунікації, мови, як знаряддя для досягнення своєї мети [3:4].

У зв'язку з неможливістю обмежитись аналізом формальної або змістової сторони граматичної форми, виникла необхідність якісно нового підходу до явищ граматичної системи мови. Розгляд статичної системи мови в динаміці мовлення став завданням комунікативно-прагматичної граматики – сучасної граматичної теорії, що розглядає граматичні явища з погляду того прагматичного ефекту, який може бути пов'язаний з їх використанням у процесі комунікації.

В останні десятиліття нового змісту набули дослідження комунікативного акту з точки зору комунікативно-діяльнісної парадигми, яка базується на поглядах В. фон Гумбольдта. Увага дослідників фокусується на мовленнєвому акті як складовій частині активної соціальної діяльності мовця та слухача.

В основі аналізу граматичних категорій з урахуванням їх комунікативно-прагматичної функції лежить розуміння того, що граматична система мови орієнтується на людину як на суб'єкт мовної діяльності. Мова, яка бере участь у процесах пізнання, формування та передачі думки, повинна бути зручно пристосована до людини і ця пристосованість знайшла своє відображення в цілому ряді граматичних категорій [4:58].

Комунікативний акт характеризується певною свободою вибору мовцем тих чи інших моделей мови. Формуючи висловлення, мовець підбирає відповідні мовні форми для найбільш адекватного здійснення свого наміру з метою впливу на адресата. При цьому необхідно виявити ті закономірності, в силу яких із багатьох граматичних форм відбираються та комбінуються в структурі висловлення саме ті форми,

які необхідні для виконання цим висловленням його комунікативної функції. Вибір граматичної форми є комунікативно зумовленим, і для досягнення своєї мети автор висловлення обирає оптимальний прагматичний варіант, тим самим підвищуючи ефект впливу цього висловлення на слухача [5].

Ефективність впливу на адресата повідомлення має безпосередню залежність від комунікативної компетенції мовця, його здатності в конкретних умовах ситуації відібрати оптимальний варіант оформлення повідомлення.

Проблема відтворення та розуміння мовлення – одна з найбільш фундаментальних в психології та психолінгвістиці. Протягом років фокус проблеми відтворення та розуміння змісту мовлення поступово переміщався від вивчення слова та речення до вивчення семантики цілісного тексту. По суті ці дослідження розкривали логічну структуру тексту, закономірності розгортання задуму, описували роль мовлення в передачі думки. При цьому семантика тексту аналізувалась відокремлено від мовця, без урахування адресата та ситуації спілкування.

Подолання протиріч, що виникли в дослідницькій практиці вимагало виходу за рамки тексту, включення його в систему комунікативних відносин. Дослідження процесу комунікації з точки зору системно-діяльнісної парадигми в рамках комунікативного підходу, дозволило дослідити вербальну взаємодію як мовленнєву інтеракцію, як цілісний процес, що характеризується складними взаємозв'язками між мовою, дійсністю та комунікантами.

Компоненти акту мовлення відповідно до моделі, яка базується на діяльнісній парадигмі, трактуються як діяльності, що пов'язані між собою та впливають одна на одну через текст мовленнєвого впливу, що розглядається як “сукупна знакова модель цих діяльностей в цілому” та як “модель окремих сторін і компонентів цих діяльностей” [6:27]. Залучаючись до комунікативного акту, мовець стає учасником об'єктивного перебігу подій, які, перш за все, характеризуються дейктичними факторами, а саме: хто, де і коли здійснює ту чи іншу діяльність. Об'єктивна реальність має свої закономірності, з якими комуніканту потрібно співвідносити свої думки, волю та почуття. Від того, з ким, коли та де адресату необхідно скоординувати його діяльність, залежить засіб вербальної взаємодії, продуктом якої стає текст.

У сучасному мовознавстві, особлива увага приділяється мовленнєвому акту в цілому, включаючи і сам акт вираження (*locución*), і наміри мовця (*illocución*), і його вплив на адресата (*perlocución*). Під час дослідження мовленнєвих актів необхідно приймати до уваги як вербальний контекст, так і мовленнєву ситуацію спілкування, а також усвідомлювати той факт, що мовець в своєму висловлюванні орієнтується на слухача, на його участь в процесі мовленнєвого спілкування та його інформованість щодо теми повідомлення [7:99].

Комунікант має в своєму розпорядженні певний набір засобів орієнтування в об'єктивному світі, які входять до складу комунікативної картини світу, що міститься в свідомості мовця. Текст мовленнєвого впливу моделює у внутрішньому світі адресата своєрідну “квазіпредмету ситуацію” [8:87] – такий собі можливий світ, що складається із певного набору уявлень про предмети, особи, їх властивості, якості, відносини. Той факт, що будь-яка діяльність завжди здійснюється певною особою в певному місці та в певний проміжок часу, дозволяє говорити про те, що дейктичні координати особи, часу та місця являють собою основу для побудови адекватної картини об'єктивного світу. Загальним структурним компонентом мовленнєвої комунікації являється реалізація за допомогою знакових мовних засобів потреби мовця створити в свідомості слухача такої картини, яка б відповідала інтересам самого мовця, з метою досягнення знакової координації діяльностей учасників спілкування.

Вибір і використання граматичних форм у мовленні повинен залежити не тільки від комунікативно-прагматичних норм, але й відповідати цілям і завданням комунікативної ситуації, тобто бути прагматично виправданим і підпорядкованим принципу прагматичної релевантності. Згідно з цим принципом, який розглядається в рамках теорії релевантності, висловлення вважається релевантним, якщо воно забезпечує певний контекстуальний ефект. Критерієм визначення цього ефекту є той факт, чи зуміє слухач зробити правильні висновки, отримавши дане повідомлення; інакше кажучи, прагматична релевантність висловлення і мовних одиниць, які використовуються в цьому висловленні, визначається їх відповідністю до контексту [9].

Успішна координація діяльностей комунікантів залежить від ступеню реалізації дейктичного механізму: мовленнєве повідомлення має бути побудоване відповідно до трьох параметрів дейксису для того, щоб

воно було адекватно сприйняте адресатом та спонукало його до здійснення тієї діяльності, в якій зацікавлений відправник повідомлення. Таким чином, дещо спростивши реальну складність факторів, що визначають знакову координацію діяльностей під час акту спілкування, можна стверджувати, що організація мовленнєвої взаємодії неможлива без реалізації дейктичного механізму. Із всього того, що підлягає уточненню за допомогою контексту, дейктичні засоби беруть на себе найважливіші параметри особи (діяча), місця та часу узгодження діяльностей. Відображення та перетворення дійсності, в першу чергу, базується на активному орієнтуванні суб'єкта відносно інших учасників комунікації, які діють в певний час та в певному місці.

Категорія дейксиса відноситься до найважливіших категорій мовної комунікації. Дейксис тексту/дискурсу є референціальною властивістю, умовою зв'язності тексту на основі співвідношення мовних факторів із позамовними об'єктами [10:244]. Універсальність дейксиса полягає в тому, що процес мовлення неможливо уявити без дейктичних одиниць: висловлення не може бути реалізоване поза вказівкою на простір та час. Антропоцентрична парадигма сучасного мовознавства дозволяє вважати дейксис своєрідним виявом мовного егоцентризму, оскільки будь-яке висловлення – мовленнєвий “витвір” мовця є продуктом його комунікативно-когнітивної практики.

В сучасній лінгвістиці дейксисом традиційно вважається функція, яка співвідносить висловлення із просторово-часовими координатами акту комунікації [11:128]. В сучасному мовознавстві були запропоновані різні класифікації дейксиса. Найбільш традиційною є та, в якій подані три типи дейксиса: локальний, темпоральний та особистий. Р. Лакофф пропонує ділити дейксис на темпорально-локальний, дискурсний та емоційний [12:345]. Ч. Філлмор виділяє особистий, просторовий, часовий, соціальний та дискурсний дейксис [13:70]. Г. Рай розрізняє екстралінгвістичний, текстовий, аналогічний, неегоцентричний, анафоричний дейксис, а також дейксис відношення до вигадки та дейксис конструктивних фантазій [14:26].

Не дивлячись на різноманіття підходів а безліч класифікацій дейксиса, в руслі сучасних теорій комунікації вважається очевидним те, що мовець організує висловлення, використовуючи лексичні, морфологічні, синтаксичні, а також і фонетичні засоби, що забезпечує просторово-часову прагматику дискурсу. Фактично, це і є актуалізація

дейктичного компонента мовленнєвого висловлення. Таким чином, можна вважати дейксис категорією не морфологічною, а скоріше функціонально-прагматичною.

Дейктичні компоненти висловлення, що визначають прагматичні координати “хто-де-коли”, слугують засобами зв’язку тексту із “екстралінгвістичною” дійсністю, забезпечують суб’єктивність, індивідуальність висловлення. В пошуках оптимального дейктичного засобу на рівні тексту / дискурсу полягає когнітивна здатність мовця підсвідомо керуватися набором дейктичних актуалізаторів, що визначають особливість його відносин із адресатом.

Висновки та подальші перспективи досліджень. Усвідомлення комунікативної природи мови доводить необхідність використання дейктичних засобів в процесі мовленнєвої діяльності, оскільки дейксис є мовним механізмом орієнтування комунікативного акту відносно ситуації, що склалася в процесі комунікації.

Для подальшого дослідження цікавим видається більш детальне вивчення особливостей функціонування дейктичних одиниць сучасної іспанської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Глагол / Александр Афанасьевич Потебня. – Вып. 2. – Т. 4. – М. : Просвещение, 1977. – 406 с.
2. *Колшанский Г. В.* Коммуникативная функция и структура языка / Геннадий Владимирович Колшанский. – М. : Наука, 1984. – 175 с.
3. *Сусов И. П.* Семантика и прагматика предложения / Иван Павлович Сусов. – Калинин, 1980. – 51 с.
4. *Варшавская А. И.* О человекоцентрическом аспекте грамматики / Алевтина Ивановна Варшавская // Вестник ЛГУ. – Серия 2. – Вып. 2. – 1989. – № 9. – С. 58–62.
5. *Медникова Э. М.* Прагматический аспект текста / Эсфирь Максимовна Медникова // Лингвистика текста. – Ч. I. – М. : Изд-во Московск. гос. пед. ин-та. иностр. яз., 1974. – С. 190–197.
6. *Сидоров Е. В.* Проблемы речевой системности / Евгений Владимирович Сидоров. – М. : Наука, 1987. – 138 с.
7. *Ахутина Т. В.* Единицы речевого общения, внутренняя речь, порождение речевого высказывания / Татьяна Васильевна Ахутина // Психолингвистические исследования речевого мышления. – М. : “Наука”, 1985. – С. 99–116.
8. *Князева Е. Г.* Структурный мир речевого общения (опыт лингвофилософского анализа) / Елена Георгиевна Князева. – М. : Наука, 1999. – 187 с.
9. *Ramos F. J.* A Decade of relevance theory // Journal of Pragmatics. – № 30. – Alicante: Univer.of Alicante, 1998. – P. 305–345.
10. *Падучева Е. В.* Высказывание и его соотнесенность с действительностью / Елена Викторовна Падучева. – М. : Наука, 1985. – 271 с.
11. *Виноградов В. А.* Дейксис / Виктор Алексеевич Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь ; гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов.энциклопедия, 1990. – С. 128.
12. *Lakoff R.* Remarks on THIS and THAT / R. Lakoff // Berkley studies in syntax and semantics. – London, 1974. – P. 345–356.
13. *Fillmore Ch. J.* Towards a descriptive framework for spatial deixis / Ch. J. Fill // Speech, Space and Action : Studies in Deixis and Related topics / eds. R. Jarvella, W. Klein. – Chichester, N.Y., Singapore : John Wiley & Sons, 1982. – P. 31–59.
14. *Rauh G.* Aspects of Deixis / G. Rauh // Essays on Deixis. – Tübingen : Narr, 1983. – P. 9–60.